

811.163.41'35

811.163.41'38

<https://doi.org/10.18485/kij.2019.66.1.2>

ДУШКА Б. КЛИКОВАЦ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 25. 03. 2019.
Прихваћен: 24. 04. 2019.

О СТИЛСКИМ ВРЕДНОСТИМА ОДСУСТВА ИНТЕРПУНКЦИЈЕ

У раду се разматрају ефекти хотимичног неписања интерпункције у неформалној преписци преко интернета и СМС-а, у управном говору у књижевним текстовима и у поезији. Утврђује се да се одсуством интерпункције пре свега имитира говор без пауза, што може бити начин да се текст учини неформалним или да се у књижевноуметничком делу лик чији се говор тако преноси окарактерише на одговарајући начин. У неким се случајевима одсуство интерпункције може сматрати и жаргонизмом. У поезији пак има сасвим специфичну стилску вредност, кад се пре може говорити о потенцијалном присуству свих знакова интерпункције него о одсуству било којег од њих појединачно.

Кључне речи: савремени српски језик, говор, интерпункција, стил, поруке на интернет форумима, СМС поруке, неформални језик, жаргон, Иво Андрић, Драгослав Михаиловић, Васко Попа.

1. Увод

Да интерпункција може, нарочито у књижевним текстовима, имати стилску вредност, добро је познато; сетимо се само зареза код Милоша Црњанског. Овај рад је, међутим, посвећен стилској вредности *одсуства* интерпункције. Размотрићемо, на нивоу који одговара школској пракси,¹ неколико врста текстова које аутори хотимично не интерпунгирају (или то не чине довољно): неформалну преписку преко интернета и СМС-а (т. 4.1), управни говор у књижевним текстовима (т. 4.2, 4.3) и поезију (т. 4.4).

* klikovac@fil.bg.ac.rs

¹ Овај текст је настао на основу предавања које смо, у фебруару 2019, одржали на 60. традиционалном републичком зимском семинару за наставнике и професоре српског језика и књижевности, а у оквиру пројекта Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Српски језик и његови ресурси: опис, теорија и примене* (178006).

Али пре него што кренемо у саму анализу, објаснићемо како употребљавамо сам термин *интерпункција* (т. 2) и размотрићемо однос између прозодије и интерпункције који је важан за нашу тему (т. 3). Рад завршавамо закључком (т. 5).

2. Који знакове сматрамо *интерпункцијским*

Под *интерпункцијом* подразумевамо оне правописне знакове који су везани за реченицу – који, другим речима, растављају текст на реченице и показују њихову комуникативну функцију, односно рашчлањују реченице на делове и показују односе међу тим деловима. Употребљавамо, дакле, тај термин уже него што се то чини у оба издања *Правописа српскога језика* Матице српске (Пешикан и др. 1993 и Пижурица и др. 2010), где се термин *интерпункција* експлицитно изједначава с термином *правописни знаци*.

За такво решење одлучили смо се из више разлога. Најпре, употреба термина *интерпункција* да означи реченичне знаке традиционална је: налазимо је, с изузетком два издања поменутог правописа, у свим српским (а и хрватским) правописима од краја XIX века до најновијег времена.² Колико је такво значење речи *интерпункција* устаљено, показује, на пример, и дефиниција у *РСЈ*: „правописни знаци којима се у писму раздвајају реченице и њихови делови; употреба таквих знакова.”

Друго: аргумент који аутори првог издања *Правописа српскога језика* Матице српске дају за своју термилошку измену – да су и реченични и нереченични знакови „међузнакови” (што је дословно значење термина *интерпункција*) – није убедљив: „међузнакови” могу бити само они који се налазе између речи одн. реченичних делова; а помоћни правописни знакови, који се везују најчешће за речи, стоје *уз* речи (понекад и *изнад* њих), а не *између* њих.

Најзад, и у самом том правопису изједначавање термина *интерпункција* и *правописни знакови* само је декларативно: сваки пут кад говоре о знаковима који се тичу реченице, аутори употребљавају термине *интерпункција* или *реченични знакови*, док знакове који се не тичу реченице називају искључиво *правописни*. Слично, али с још очигледнијом употребом термина *интерпункција* да означи само реченичне знакове, поступају и аутори другог издања *Правописа српског језика* (о том термилошком питању в. опширније у раду Кликовац 2017).

² У последњем правопису који је код нас изашао (Дешић 2015) каже се: „Правописни знаци којима се при писању раздвајају реченице и њихови делови називају се интерпункцијским (реченичним) знацима, интерпункцијом” (стр. 161).

У интерпункцијске (реченичне) знакове убрајамо следеће: тачку, упитник, узвичник, тротачку (три тачке),³ зарез (запету),⁴ двотачку (две тачке),⁵ тачку и зарез/запету (тачку са зарезом/запетом), црту, наводнике и заграду.

3. О односу између прозодије и интерпункције

У оквиру свих правописних знакова интерпункцијски имају посебан статус: начелно одговарају прозодији, тј. они су начин да се елементи прозодије пренесу, макар непрецизно и донекле, у писани текст.

Знамо, такође, да интерпункција може бити граматичка и логичка, тј. да може пратити граматичку структуру реченице или пак њен смисао; прва је својствена немачком или руском језику, а друга француском или енглеском. Разлика између њих тиче се зареза и своди се, заправо, на писање тог знака у вези са зависним реченицама: по граматичкој интерпункцији зарез се пише испред свих зависних реченица – што се најчешће своди на зарез испред сваког односног *који* и *везничког да*.

Српска интерпункција је у основи логичка (или, како је назива Белић, „слободна”). Овде је важно истаћи ограду „у основи”, јер наша интерпункција садржи и битне елементе граматичке интерпункције. На пример, зарез се обавезно пише испред и иза вокатива и апозиције (иако се на тим местима паузе у говору често не јављају), а не пише се испред последњег члана у набрајању испред којег стоји *везник и*, као ни испред *него и* у оквиру градационе конструкције (иако у оба случаја постоји јасна пауза испред које је тон подигнут) и сл. (в. Јокановић 2012). Дакле, у писању интерпункције аутор текста се не може ослонити само на своје језичко осећање него мора имати и извесна синтаксичка знања.

За нас је овог пута важнији један други аспект односа између интерпункције и прозодије. Наиме, обично се узима да интерпункцијски знаци одговарају паузама у говору, које служе томе да текст одн. реченицу разложи на смисаоне целине. Међутим, спонтатни говор се не сегментује паузама, него првенствено

³ Иако се у неким правописима овај знак не сврстава у реченичне (па се тако поступа и у оба издања правописа Матице српске), јасно је да он може означити крај реченице на исти начин као тачка, упитник и узвичник. О његовој употреби, као и о образложењу за термин *тротачка*, в. Кликовац (2012).

⁴ У вези с овим знаком приклањамо се терминологији коју предлажу, и убедљиво образлажу, Пешикан и др. (1993). Наиме, иако у поднаслову одељка посвећеном овом знаку стоји *запета (зарез)*, аутори сами кажу да ће се више служити овим другим, „због поколења која су се школовала после 1960. и од којих ће реално зависити будући доминантни изражајни обичаји”, те да „треба знати и уважавати и један и други термин” (Пешикан и др. 1993: 253); штавише, у каснијем тексту код њих се јавља само *зарез*. Пижурица и др. (2010) од термина *зарез* одустају, без икаквог образложења. С обзиром на то да је термин *зарез* још увек веома устаљен у српској средини, сматрамо да то није оправдано (в. и Кликовац 2018б).

⁵ Тај термин није непознат у српској средини: употребљавају га, рецимо, и Пешикан и др. (1993). Он има то преимућство над термином *две тачке* што је једночлан и што се, за разлику од овог другог, деклинира без тешкоћа (в. Кликовац 2014).

интонацијом – променама у мелодијској кривуљи; а паузе заправо постоје само у читању наглас – што је посебна активност, приликом које се „писани текст свесно обрађује и преводи у медијум говора” (Халидеј 1989: 39).⁶ Додаћемо и да то важи не за било какво, него изражајно читање,⁷ али и за говор који се одвија по моделу изражајног читања – дакле за спорији, изражајни говор. Стога бисмо могли рећи да тај изражајни говор увелико претпоставља писменост (владање писаним језиком) и изграђену свест о језику.

То све је веома важно с методичког аспекта: ако се ученику нпр. да упутство „напиши зарез тамо где подижеш тон и правиш паузу”, може се десити да ученик не напише зарез на многим местима на којима се то очекује, јер у спонтаном говору на тим местима обично не прави паузу; уз то упутство ученик би се морао обучити да препозна друга прозодијска средства – пре свега интонацију – која служе сегментацији говора. А то је већ крупан корак даље у језичком образовању.

4. О одсуству интерпункције

4.1. Неформално дописивање

Овде ћемо, без претензија на исцрпност, скренути пажњу на неке појединости у вези с интерпункцијом у порукама које се размењују на интернетским форумима и преко СМС-а. Такво коришћење интерпункције спадало би у оно што Кристал (2001) назива *интернетским (језиком) (Netspeak)*, односно у оно што зна сваки *интернећанин (netizen)*.

Најпре неколико запажања у вези с порукама које се размењују у оквиру форума на интернету.⁸ Текст се у таквим порукама може раздвајати на реченице или завршним знаком интерпункције (пр. 1, 2) или преласком на нов ред (пр. 3, 4). У овом другом случају реченица почиње малим словом, а тако понекад почиње и онда кад се тачка на њеном крају пише (пр. 2):

⁶ Халидеј истиче и да се паузе у спонтаном говору – осим тога што их има мање и што су краће него оне у читању наглас – не појављују ни на истим местима, него тамо где говорник наилази на ређу или неочекивану реч; а на граматичким или фонетским границама у говору паузе су само „факултативни додатак” (1989: 39).

⁷ Како каже М. Николић (1999), изражајно читање је „[г]ласно читање у коме су све говорне вредности тако подешене да остварују максимално обавештавање”. И даље: „Ако је текст уметнички а читач настоји да га казивањем и *тумачи*, па наглашава његова посебна и могућа значења, онда је такво изражајно читање истовремено и интерпретативно. Научни, стручни и новински текстови не подносе интерпретативну намеру читача. Они се могу само изражајно (разговорно и уверљиво) читати [...]” (стр. 253–254; слог за истицање изворни). При изражајном читању се „пуна пажња обраћа на акценат речи и нагласак реченица, на интонацију, паузе, ритам, јачину гласа и емоционалну везу са слушаоцима” (*исто*: 255).

⁸ Поруке смо узимали са сајта <https://forum.krstarica.com/> (којем смо приступили у јануару и у априлу 2019). Преносимо их оним писмом и са другим особинама (размаци и др.) како су и написане.

- (1) A sto se tice racuna to uvek mozes da proveris vlasnik stana moze da proveru uplate u info stanu i za stuju preko broja bojila.Nas je gazda proveravao i uvek kaze vidim platili ste sve.Mada je covek stvarno super,mi hteli da uvedemo kablovsku i on dodje i plati prikljucak nije nama dao da platimo.
- (2) e sa tim [podstanarima] nikad ne mozes biti sigurna.student mogu da prave zuraje i buku a i porodica moze biti problematicna.a opet nista ne mora da znaci.
da si u fr savetovala bih ti dobar ugovor,ali posto verujem da ces ti to sve na crno onda ne mozes biti sigurna
- (3) ja sam se danas iznervirao jer nisam mogo da nadjem isti par carape
svako jutro ista prica 15 minuta sam carape trazim
pa nije ni cudo ustajem u 3 ujutru kad mi treba 2 sata da se spremim
- (4) kod mene izgleda to ide kontra
što sam stariji, sve manje imam volje da se vatam za šerpu...mrzi me

У наведеним примерима ни реченица се не сегментује како је то уобичајено у типичном писаном тексту – тј. интерпункцијом. И онда кад се тако сегментује, то се чини само зарезом (употребљен је по једном у пр. 1, 3, и 4) и тротачком (пр. 4). Тако у пр. 1, осим више зареза, упадљиво – и сигурно не случајно – недостају двотачка и наводници; у другој реченици у пр. 3 могла је бити употребљена двотачка или црта итд.

Треба приметити да у овим текстовима постоје јасни знаци да се аутори према њима односе као према говору,⁹ тј. да се понашају као да немају свест о томе да оно што је написано остаје и да би стога било добро да порука буде без грешака. Стога налазимо словне омашке (*стјуу* ум. *струју*, *бојила* ум. *бројила* (пр. 1), *студент* ум. *студенти* (пр. 2), *чарапе* ум. *чарапа* (пр. 3)), као и „ошишану” латиницу (пр. 1, 2, 3). Такође, очигледно је да су се аутори трудили да им поруке звуче неформално: у пр. 2 употребљен је жаргонизам *жураја*, у пр. 3 *мого* уместо *могао*. Да су ти поступци хотимични, показују друге појединости у тим порукама: *бих* (а не *би*) у пр. 2, *изнервирао* (а не *изнервиро*) у пр. 3; дакле, аутори су могли „правилније”, али нису хтели. Слично је и с пр. 4: реч *ватам* (уместо *хватам*) је засигурно употребљена намерно. У пр. 1 изразито неформалан, разговорни тон поруци даје обраћање примаоцу са „ти”, употреба крњег перфекта (*ми хтели*) и низ кратких клауза у напоредном односу. Пре свега у том кључу треба посматрати и интерпункцију, одн. њено одсуство: оно је начин да се порука учини неформалном.

Наиме, потпуним или делимичним одсуством интерпункције пошиљалац имплицира да поруку треба читати „у једном даху” – онако како би била изговорена у свакодневной спонтаној комуникацији, тј. да је треба читати као записани

⁹ Кристал (2001: 170) за језик на чету каже да је то „писани језик у свом најпримитивнијем стању”, те да се њиме у мери у којој је то уопште могуће приближавамо „писању у његовом спонтаном, нередигованом, голом стању”. – Иако Кристал у чет убраја и поруке које се размењују асинхронно и размене у стварном времену (синхроне), у овима другим се најчешће само неформално „ћаска” (при чему то може бити и само с једним „саговорником”), а у првима се расправља о некој теми у оквиру групе; стога се језик првих може приближавати и језику имејл порука.

говор (у којем нема пауза), а не као изворно писани језик (који би био прочитан с паузама). И друго: интерпункција се изоставља као речит знак да аутору није стало до правилности – што је став могућ једино у неформалним приликама. Дакле, одсуство интерпункције у таквој преписци може служити као колоквијализам (под тим термином овде подразумевамо језичку одлику којом се наглашава неформална природа текста).

Пр. 5 нам показује још неке особине ових порука: да се велико и мало слово на почетку реченице не морају употребљавати доследно, да на крају реченице може стајати вишеструки узвичник (што је, како се чини, карактеристичније за женске ауторе), те да је тротачка „докер” који може стајати без неког видљивог разлога (в. прву тротачку), да може бити замена за неки неизречени смисао (в. другу тротачку),¹⁰ те да може стајати уместо неких других знакова – двотачке или црте (в. последњу тротачку):

(5) Sama mesiš rezance?

...ја да,некако је другаџије а i посећа me на detinjstvo али не smem често jer се rasturimo од toga...

Ма ја не smem да споменем m од mak jer знам шта ми sleduje...да mesim!!!

СМС поруке су сиромашне интерпункцијом на сличан начин као и поруке на форумима. Рећи ћемо нешто више о онима које размењује омладина. Информације у вези с тим и одговарајућа објашњења (која ћемо цитирати под наводницима) добили смо од троје младих људи – девојке која има 21 годину (и чије су поруке наведене као пр. 6–11) – испитаник Б, и два младића, од 17 (испитаник А) и 24 године (испитаник В).

Крај реченице се може означавати тачком, и тада она може почети великим словом (Б, В), али и малим – што захтева посебно подешавање на телефону (тако чини А). Међутим, текст се може сегментовати и преласком на нов ред, и онда увек почиње малим словом, јер тако звучи „искреније” (А). Чак и ако на крају реченица стоји тачка, она се не ставља иза последње реченице; „то се, просто, не ради”, односно „порука би с тачком деловала озбиљно” (В).

Зарезе неко пише (А, В), јер се „без зареза губи интонација” (А), а неко то чини само изузетно (Б):

(6) Zadržala sam se posle fаха s društvom uskoro cu kuci

(7) Ра u petак ideš на pregled тако да eto

(8) Ne знам још sedim код njega zbog krvarenja platiću mu posle sada radi са nekim čovеком. Sad не osećам ništa jer imam anesteziју hһah

Кад се поставља питање, упитник не стоји нужно:

(9) U koliko sutra psih [=У колико сати је сутра испит из психологије?]

Штавише, постоји разлика између писања и неписања зареза на крају питања: ако се напише *Е јел имаш времена после школе?* (с упитником), „звучаће

¹⁰ О оваквој употреби тог знака в. више у раду Кликовац 2012.

као хитно”, а без упитника, и са *ск* уместо *школе*, деловаће „опуштено” (А). Иза питања као су *што* [=зашто], *што то*, *што тако* упитник се не пише, а таква порука с упитником звучала би „озбиљније” (В).

Узвичник много чешће пишу девојке (и тада обично стављају неколико њих), а младићи само по изузетку, „јер је непотребан” (А, В):

(10) Izvadila sam umnjak!!! Morala sam i da snimam sve zube

Од других знакова интерпункције употребљава се још само тротачка, која може служити „да даш емоцију некој речи”, нпр. *добро...* (В), или се пише „да не би испало да ме баш брига”, као у примеру *Па не знам шта да ти кажем...*, где тротачка значи „размишљам сад о томе” (Б). Некад тротачка може сачињавати и целу поруку – „кад не знаш како да прокоментаришеш поруку коју си добио” (А) или кад значи „разочарење” (В). Тротачка се не мора састојати од три тачкице, може само и од две (А, Б), „јер је то доста” (Б):

(11) ок.. срећан пут.. па ми јавите кад стигнете¹¹

Треба рећи да се поруке преко интернета и СМС-а допуњавају „смајлијима” и другим емотиконима; у вези с тим је још једна разлика између порука које пишу девојке и оних које пишу момци: „девојчице натрпају поруке узвичницима и смајлијима” (А); мушкарци ретко стављају емотиконе (А, В).

Најзад, ако су у питању поруке на чету који се одвија у стварном времену, текст се не сегментује ни завршним знаком интерпункције ни новим редом, него куцањем нове поруке – „да не би била једна порука претрпана” (А).

Могли бисмо закључити да се, кад су у питању СМС поруке којима комуницирају млади, одсуством интерпункције наглашава не само неформалност него и међусобна блискост и разумевање. То одсуство служи, заправо, као жаргонизам:¹² помаже унутрашњој кохезији групе и одваја је од других друштвених група (због чега на тај начин омладина комуницира порукама пре свега међусобно, а са старијима само ако су изузетно блиски).

4.2. Управни говор (1): Сулејман-бег Ајваз

У Прологу *Травничке хронике* И. Андрића постоји монолог Сулејман-бега Ајваза – народског човека који препричава свој разговор с једним Дубровчанином.¹³ Интерпункција у том монологу прилично је једноставна – од знакова који одговарају паузама, осим завршних знакова интерпункције (тачке и упитника), употребљени су зарез и, свега једанпут, тачка са зарезом:

¹¹ Примере са тротачком у облику две тачкице наводи, другим поводом, и Ј. Редли (2018). У ауторкином пр. 25 тај знак изгледа само тако, док у пр. 32 има и две и три тачкице.

¹² И, наравно, комбинује се с другим жаргонизмима у оквиру СМС-преписке: скраћеницама, понављањем слова ради имитације продуженог изговора речи итд. Редли (2018) анализира и неке граматичке особености тог језика.

¹³ Књ. друга Сабраних дела, Београд: Просвета, 1967, стр. 10. Овај пример је преузет из нашег рада Кликовац 2018а и овде дат с нешто ширим објашњењем.

– Па ето како. Лијепо ме човјек пита: „Спремате ли се мусафирима у Травнику?” „Јок ми”, кажем ја, „није нам до мусафира.” „Е, било вам не било, ваља да им се спремате”, каже, „јер ће вам стићи француски конзул. Тражио Бунапарта на Капији у Стамболу да може послати свога конзула, да отвори конзулат у Травнику и да ту сједи. И већ му је то одобрено. Још ове зиме се можете надати конзулу.” Одбијам ја на шалу: „Стотине година смо живили без тих конзула па можемо и одсада, а и шта ће конзул у Травнику?” Али он једно те једно. „Како сте живили да сте живили, сад вам ваља живити са конзулом. Така времена дошла. А конзул ће себи наћи посла; сјешће поред везира да наређује и распоређује, да гледа како се владају бегови и аге а како раја, и да све јавља Бунапарти.” „То нит је било нити може бити”, сузбијам ја влаха, „нико нама никад није у наше послове завиривао, па неће ни тај.” „Е, богами, ви гледајте како ћете”, каже мени он, „али конзула ће вам ваљати примити, јер што Бунапарта затражи нико досад није одбио па неће ни девлет у Стамболу. [...]”

Овакво интерпунгирање имплицира да на другим местима у беговом говору нема пауза. Захваљујући томе, овај монолог се доима као народски, неформалан, изразито разговоран. Интерпункцијских знакова је, међутим, могло бити више или су могли бити нешто другачији. Ево како би могла изгледати једна (сигурно не и једина) таква варијанта овог монолога (додате или измењене знакове смо подвукли):

– Па ето како. Лијепо ме човјек пита: „Спремате ли се мусафирима у Травнику?” „Јок ми”, кажем ја, „није нам до мусафира.” „Е, било вам не било, ваља да им се спремате”, каже, „јер ће вам стићи француски конзул. Тражио Бунапарта на Капији у Стамболу да може послати свога конзула, да отвори конзулат у Травнику и да ту сједи. И већ му је то одобрено. Још ове зиме се можете надати конзулу.” Одбијам ја на шалу: „Стотине година смо живили без тих конзула па можемо и одсада; а и шта ће конзул у Травнику?” Али он једно те једно. „Како сте живили да сте живили, сад вам ваља живити са конзулом. Така времена дошла. А конзул ће себи наћи посла; сјешће поред везира да наређује и распоређује, да гледа како се владају бегови и аге; а како раја, и да све јавља Бунапарти.” „То нит је било нити може бити”, сузбијам ја влаха, „нико нама никад није у наше послове завиривао, па неће ни тај.” „Е, богами, ви гледајте како ћете”, каже мени он, „али конзула ће вам ваљати примити, јер што Бунапарта затражи нико досад није одбио; па неће ни девлет у Стамболу. [...]”

Са таквом, богатијом интерпункцијом, која би укључивала и црте и двотачку и детаљнију сегментацију зарезом, имитирао би се спорији, пажљивији, негованији, сугестивнији изговор, којим би говорник више раздвајао делове реченица и истицао значењске односе међу тим деловима. Такав изговор би одавао образованијег, језички свеснијег говорника – што Андрићу, очигледно, није био циљ.

4.3. Управни говор (2): *Лилика*

Приповетку *Лилика*¹⁴ Драгослав Михаиловић написао је као монолог, исповест Лилике, девојчице од десет година. Она прича причу о свом животу, коју читалац мора доживети као тешку и мучну. Лилика је, наиме, ванбрачно дете које не познаје оца; скромних је интелектуалних могућности, презирана од свих, малтретирана и тучена од мајке и очуха, прљава и поцепана; гледа мајку прости-

¹⁴ Драгослав Михаиловић, *Лилика*, [у књизи] Мирослав Јосић Вишњић, *Антологија српских приповедача XIX и XX века*, Београд: Филип Вишњић, 1999, стр. 297–322.

тутку, краде, чезне за љубављу и сања о успеху у далеком свету којем би се сви који је презиру и ниподаштавају дивили. Ево два одломака из текста (са стр. 307, одн. 320–321):

- (1) Он је био велики још већи него чика Младен па имао жену ал му умрла. И имао је коње и кола па кад их тера а он седи све овако. И имао је оволике руке па кад ме дохвати да ме попне на кола а ја сва пребледим.
- (2) А онда сам једанпут на пијаци од једне дебеле тетке што продаје папуче и патике и ципеле узела једну папучу па сам онда узела и другу папучу и нико ме није видео. И била сам пошла. Ал тада сам приметила да су обе биле леве. Нисам знала шта ћу па сам се окренула да их полако заменим али једна ми је испала. И сви су ме видели. Онда је та дебела тетка почела да се дере лопов лопов па су се жене скупиле око мене и почеле да вичу лопове крадљивице и да ме чупају за косу а она дебела ме држала за руку и драла се зар ти мени да украдеш одавно те ја вардим не знам шта то значи и ди је тај милицајац. Онда је милицајац дошао и одвео ме у општину.

Ако боље погледамо однос између (фиктивног) Лиликиног говора и његовог писаног облика, запазићемо у овим текстовима три слоја. У првом, текст имитира говор. Стога је написан у 1. лицу, а неке показне речи Лилика употребљава егзофорички (као да упућује на нешто из свог окружења) – у пр. 1 то су *овако* и *оволике*. У другом слоју, текст имитира не било какав, него неформалан говор: одатле крњи перфекат у пр. 1 („па *имао* жену ал му *умрла*”) и скраћено *ал* уместо *али*. Међутим, за карактеризацију лика и уметничку замисао битан је онај језички слој који одаје *необразовану* особу. Тај слој подразумева лексику која је у великој мери ограничена и врло једноставну синтаксу. Неке реченице су изразито кратке (пр. 2), а оне које су дугачке састављене су од независних клауза у напоредном односу (као што се добро види у оба примера). Зависних реченица има врло мало (у пр. 2 по једна односна и намерна и две изричне – које су све и иначе врло честе). Логички односи су неексплицирани, разумеју се тек у контексту (нпр. узрочно-последични односи се исказују не узрочним, него саставним везницима – у пр. 1 то је *па* у трећој реченици, а у пр. 2 *па* у четвртој реченици).

Осим тога, видимо да у тексту, осим тачке на крају реченице (комбиноване с великим словом на њеном почетку), нема интерпункције. Шта писац тиме постиже?

Рекли бисмо да је одсуство интерпункције вишезначно.

Најпре, таквим писањем имитира се говор у којем нема пауза. Видели смо већ да је то спонтан, али и некултивисан говор, који долази од особе која нема изграђену говорну културу и свест о језику.

Друго, може бити да се неписањем интерпункције имитира и интонационо раван говор – онај у којем су емоције потиснуте, који сигнализира неку врсту емоционалне отупелости. Девојчица, наиме, говори о чињеницама и догађајима из свог живота које у читаоцу изазивају мучнину и ужаснуту неверицу; а ако то изговара равним тоном, то може значити да их она узима здраво за готово, као

нешто што се у њеном животу подразумева, што је толико део њеног живота да је она престала и да реагује на то. Читаочева мучнина и неверица тиме се само појачавају.

Надаље, пошто је текст написан као Лиликин записани говор, то што нема интерпункције можда имплицира да би она, и кад би писала, написала управо тако, тј. да не би умела да употреби ништа осим словâ и тачке. Ту се јавља једна метонимија: неуро написан текст стоји за неуроог говорника. А пошто неукост и необразованост нужно повлаче за собом немоћ у друштву, одсуство интерпункције на тај начин симболизује управо немоћ као Лиликин темељни животни положај.

Најзад, неинтерпунгиран текст је, нужно, и неуређен текст. То се нарочито добро види у пр. 2, где интерпункцијом нису обележени ни управни говор ни уметнута клауза. И у том случају имамо једну метонимију: неуређен текст о Лиликином животу стоји за њен неуређен, хаотичан живот. И преко те метонимије постаје симбол за такав живот.

Другачије је одсуство интерпункције какво је између поновљених истих речи на крају следећег примера (стр. 322):

И онда ћу да купим једна лепа црвена кола без крова па ћу једанпут првог маја нећећу првог маја тада је гужва једанпут у недељу ћу да дођем у Београд и возићу се у мојим црвеним колима без крова с једним лепим великим кучетом и онда ћу да дођем код наше бараке и почећу да свирам сиреном и да се окрећем око наше бараке и онда ће сви изаћи пред бараку и гледаће ме и викаће Лилика Лилика ево наше Лилике и милицајци ће ми викати Лилика Лилика и овако ће ме поздрављати. А ја ћу само трубити трубити трубити јурити јурити јурити и окретати се око наше бараке окретати се окретати се окретати окретати окретати окретати.

Одсуство зареза између поновљених речи и овде означава да на тим местима у говору не би било паузе; а не бих их било зато што би се таквим изговором верно преносило или стварно одсуство паузе у викању, настало од великог узбуђења („и викаће *Лилика Лилика ево наше Лилике*”; „и милицајци ће ми викати *Лилика Лилика*”), или би се непрекинутим говором иконички представљао непрекинути звук („а ја ћу само *трубити трубити трубити*”), односно непрекинути покрет („*јурити јурити јурити и окретати се* око наше бараке *окретати се окретати се окретати окретати окретати*”).

4.4. Поезија Васка Попе

Васко Попа је један од оних песника у чијим песмама нема интерпункције. Као пример – издвојен без нарочитог бирања – узећемо 9. песму из циклуса „Врати ми моје крпице”:¹⁵

Бежи чудо
И трагови нам се уједају
Уједају за нама у прашини
Нисмо ми једно за друго

¹⁵ Васко Попа, *Непочин-поље – Песме*, Београд: Нолит, 1980, стр. 50.

Стамен хладан кроз тебе гледам
Кроз тебе пролазим с краја на крај
Ништа нема од игре

Куд смо крпице помешали

Врати ми их шта ћеш с њима
Улудо ти на раменима бледе
Врати ми их у нигдину своју бежи

Бежи чудо од чуда

Где су ти очи
И овамо је чудо

Сегментација, неопходна за разумевање сваког текста, овде је постигнута раздвајањем на строфе и стихове.¹⁶ При томе, синтаксичка структура стиха није сложена: један стих садржи једну клаузу (независну), евентуално две. Дакле, интерпункција заиста није неопходна да би се текст разумео. Али зашто је нема? Какав је ефекат њеног одсуства?

Да бисмо покушали да бар донекле одговоримо на то питање, урадићемо једну малу вежбу: интерпунгираћемо ту песму, на један од могућих начина (у заграду стављамо знакове које би норма захтевала али их у бржем говору нема, а у случајевима кад су могућа два знака, наводимо оба и раздвајамо косом цртом):

Бежи(,) чудо!

И трагови нам се уједају,
Уједају за нама у прашини;/:
Нисмо ми једно за друго.

¹⁶ Колико таква сегментација може да замени ону помоћу интерпункцијских знакова, показују нам различита издања Попине књиге песама *Кора*. Наиме, у првом и другом издању (Београд: ИП Ново поколење, 1953, одн. Београд: Нови дани, 1956) Попа неке текстове штампа као прозне (реченице се у њима нижу континурано) и интерпунгира их; на пример (цитат према 1. издању, стр. 11–12):

Ево, то је то непозвано, страно присуство! Ево га, језа је на пучини чаја у шољи. Рђа што се хвата на рубовима нашега смеха. Змија склупчана у дну окна. Копите што тутње под сводовима наших непаца.

Да ли ћу моћи да те склоним из твога лица у моје? [...]

У трећем издању, које он сматра коначним (Београд: Нолит, 1969), такве текстове разбија у стихове, што му омогућава да их пише без икакве интерпункције (стр. 92):

Ево то је то непозвано
Страно присуство ево га

Језа је на пучини чаја у шољи
Рђа што се хвата
На рубовима нашега смеха
Змија склупчана у дну огледала

Да ли ћу моћи да те склоним
Из твога лица у моје
[...]

Стамен хладан кроз тебе гледам,
Кроз тебе пролазим с краја на крај.
Ништа нема од игре!

Куд смо крпице помешали?!

Врати ми их – шта ћеш с њима?!/
Улудо ти на раменима бледе!
Врати ми их, у нигдину своју бежи!

Бежи(,) чудо(,) од чуда!

Где су ти очи?!/
И овамо је чудо!

Јасно је да знаци интерпункције сугеришу читаоцу како стихове треба читати; за разлику од тога, први, неинтерпунгирани текст је отворен за различите интерпретације, већ према осетљивости сваког читаоца понаособ и смислу који он у тај текст уноси, а који је можда различит и од једног читања до другог. Интерпункција, другим речима, подразумева одређену интерпретацију текста.¹⁷ Попине речи нуде мноштво интерпретација, могу имати много одјека; интерпункција би их битно редуковала.¹⁸ Стављајући знакове интерпункције, Попа би имплицирао да песма има само једно тумачење и тиме би је банализовао. Одустајући од интерпретације, он као да читаоцу шаље поруку да начинâ читања може бити више и препушта му да их сам пронађе.¹⁹ Интерпункција се у овом случају показује као калуп преузак за смисао који треба да обухвати.

Али чак и да постоји једна, „права” интерпретација коју би песник хтео да сугерише читаоцу – један једини начин на који је он замислио своју песму, њен ритам, темпо, интонацију, паузе, јачину гласа – малобројни интерпункцијски знаци су средство сувише грубо да би могло пренети све те изговорне и смисаоне преливе.²⁰ Калуп који нуди интерпункција овде је преширок, јер сваки интерпункцијски знак стоји за велики број прозодијских могућности.

¹⁷ Гадамер (2002: 148), у раду у којем расправља о томе да ли у једној Рилкеовој песми недостаје, по смислу, једна запета, каже: „У сваком случају, интерпункција не припада супстанцији песничке речи. Она је помоћ у читању и као таква део интерпретације.” Међутим, Гадамер не разматра одсуство интерпункције, него интерпунгирање текста (дакле и његову интерпретацију) од стране самог писца. А коју компоненту песничког текста сматра битнијом, јасно је из следећих његових речи: „У лебдећем односу звука и смисла који сачињава једну песму, ознаке писма се не смеју увући као партнер са подједнаким правима” (*исто*).

¹⁸ Са методичке тачке гледишта о томе говори и М. Николић (1999: 257): „Треба имати у виду да интерпретативно читање уз све своје врлине има и следеће недостатке: време и темпо гласног читања одговарају природи казивања језичког низа, али не и природи литерарне рецепције, а читач често вишезначан текст упрошћава и своди на неку своју једнозначност.”

¹⁹ У већ поменутом првом и другом издању збирке *Кора* Попа у својим песмама има понеки интерпункцијски знак: увек на крају песме (тачку, евентуално упитник или узвичник), а понекад и на крају неких стихова (упитник или узвичник). У коначном издању (1969) одустаје и од тих знакова.

²⁰ Можемо се опет послужити Гадамеровим речима: „[А]ртикулација говора [је] бесконачно много диференциранија него што то наговештавају штедљиви знакови писма” (2002: 148).

У првом случају, дакле, Попа укида интерпункцију као превише одређену, ограничавајућу; она тада ради више него што треба. У другом случају укида је као сувише неодређену, недостатну; пошто она може мало, боље да је и нема.

Запазићемо да у наведеној песми има и местâ на којима би могли да стоје битно различити знакови интерпункције – један који би обележавао интонацију претходне реченице (тачка са зарезом одн. упитник са узвичником), и један који би означавао смисаони однос између претходне и наредне реченице (запета, која би обележила однос простог надовезивања, одн. двотачка, која би најавила објашњење, образложење претходног садржаја). А ту стоји – празно место. То празно место је, као и у претходном случају, не одсуство интерпункције, него пре потенцијално присуство свих интерпункцијских знакова, могућност из које може произаћи било које решење којим би у том тренутку читалац „заробио” смисао којим су му завибрирале речи песме.

Најзад, у наведеној песми два стиха се састоје од по двеју клауза, а оба почињу исто (*Врати ми их шта ћеш с њима* и *Врати ми их у нигдину своју бежи*). Чини се да празно интерпункцијско место између клауза сугерише изговор „у једном даху”, осећање које је толико снажно да ту никакве паузе нема; захтев који се износи првом клаузом толико је емоционалан (иако у та два стиха подразумева различите емоције) да речи навиру једна после друге. У том случају одсуство интерпункције служи да имитира одсуство паузе – слично као што смо видели и у последњем примеру из *Лилике*.²¹

5. Закључак

У раду смо покушали да укажемо на неке стилске вредности одсуства интерпункције. Размотрили смо неке текстове чији аутори хотимично изостављају интерпункцију (потпуно или делимично).

Једну врсту таквих текстова сачињава неформална преписка преко интернета или СМС-а. Пошиљаоци таквих порука пишу као да тај текст изговарају у неформалном разговору – дакле без пауза, што, у лаичкој представи, уклања потребу за интерпункцијом. Али ако се поматра и сам писани текст (без узимања у обзир његовог могућег говорног пандана), намерним неписањем интерпункције наглашава се да је прилика неформална, јер се само у таквим приликама може кршити правописна норма и порука формулисати са дозом лењости и ко-

²¹ Сличан ефекат одсуство интерпункције (зареза) има и у завршним стиховима из песме „Одјекивање” (из циклуса „Опседнута ведрина”); наводимо крај претпоследње и последњу строфу (цитат према 3. издању, стр. 55):

У стоструки се одјек
Урлика претварам
И одјекујем одјекујем
Одјекујем

Одсуство паузе у говору сугерише одјекивање без престанка (означитељ иконички приказује означено).

моције. Из оба та разлога одсуство интерпункције у таквим текстовима може се сматрати колоквијализмом (особином којом се наглашава неформалност језика). У омладинским СМС порукама, поврх неформалности, одсуством интерпункције наглашава се и припадност истој друштвеној групи, односно разумевање и блискост с њеним члановима; то одсуство би се у том случају могло сматрати жаргонизмом.

У размени неформалних порука неки интерпункцијски знаци су готово савим непознати – двотачка, тачка са зарезом, црта. Једини интерпункцијски знак који у таквој комуникацији доживљава процват јесте тротачка, која код млађих пошиљаоца добија и своју скраћену варијанту – са две уместо три тачкице. Изгледа, такође, да у употреби интерпункцијских знакова постоје и разлике између мушког и женског текста: женски пошиљаоци су склонили узвичницима (нарочито вишеструким).

Интерпункција се, даље, некад изоставља и у управном говору у књижевним текстовима, којим аутор преноси фиктивни говор свог јунака. Ако тај говор аутор записује с мање интерпункцијских знакова, то је начин да тог јунака окарактерише као мање образованог, или да сигнализира неко његово нарочито стање. У неким је случајевима одсуство интерпункције комплексније, вишезначно и има симболичку вредност.

И песник може одлучити да свој текст остави без интерпункције, а разлог томе лежи у вишезначности поетског текста. Наиме, ако реченица треба да има један смисао (како је у уобичајеној комуникацији), онда интерпункција подржава реченицу, јер идентификује или прецизира тај смисао.²² Али ако реченица треба да има више смислова, онда је интерпункција ограничава, спутава, јер је интерпунгирање увек и тумачење. Стога у поетском тексту пре имамо посла с потенцијалним присуством свих интерпункцијских знакова него недостатком било којег од њих појединачно. Интерпункција је, у исто време, и прегрубо, недовољно изнијансирано средство за преношење било којег смисла песме, јер један интерпункцијски знак одговара великом броју прозодијских могућности.

Најзад, кад нема зареза између низа истих речи, такав непрекинути изговор може приказивати непрекинути звук односно покрет који се тим речима означава. Такво приказивање је иконичко: структура означитеља тада приказује структуру означеног.

Ово више илустративно него детаљно разматрање указало нам је, дакле, на то да хотимично неписање интерпункције може бити: (а) имитирање говора у којем нема пауза, чиме се у књижевном тексту лик може окарактерисати на одговарајући начин, или, ако је у питању понављање истих речи, може иконички приказивати непрекинут звук или покрет; (б) начин да се тексту да неформалан карактер, што може прерасти и у својеврсну побуну против норми писаног јези-

²² Колико је интерпункција битна за разумевање реченице, на занимљив начин исказује и Харуки Мураками у једној својој изреци: „Грешке, то су знаци интерпункције у животу, без којих, као у тексту, не би било смисла.”

ка; (в) начин да поетски текст сачува могућност да се може доживети изнијансирано и на различите начине.

ЛИТЕРАТУРА

Белић 1950: Александар Белић, *Правопис српскохрватског књижевног језика* (ново, допуњено и исправљено издање), Београд: Просвета, 1950.

Дешић 2015: Милорад Дешић, *Правопис српског језика – школско издање*, Београд: Klett, 2015.

Гадамер 2002: Hans-Georg Gadamer, „Poezija i interpunkcija”, [u knjizi] *Filozofija i poezija* (prevod Saša Radojčić, izbor Milo Lompar), Београд: Službeni list SRJ, 2002, str. 147–152.

Јокановић 2012: Јелица Јокановић-Михајлов, *Прозодија и говорна култура*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2012.

Кликовац 2012: Душка Кликовац, „О интерпункцијском знаку три тачке (тротачки)”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 41/3, 2012, стр. 63–92.

Кликовац 2014: Душка Кликовац, „О двотачки”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 43/3, 2014, стр. 113–153.

Кликовац 2017: Душка Кликовац, „О знаковима у правопису (1): подела на реченичне и нереченичне и одговарајућа терминологија”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 46/3, 2017, стр. 95–111.

Кликовац 2018а: „О знаковима у правопису (2): реченични знакови”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 47/3, 2018, стр. 69–85.

Кликовац 2018б: Душка Кликовац, „О зарезу иза односних реченица са *ко*, *што* (и коментар о термину за означавање тог интерпункцијског знака)”, *Језик данас*, год. XIV, бр. 12, 2018, стр. 26–31.

Кристал 2001: David Crystal, *Language and the Internet*, Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

Николић 1999: Милија Николић, *Методика наставе српског језика и књижевности*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999. (треће, допуњено издање).

Пешикан и др. 1993: Митар Пешикан, Јован Јерковић, Мато Пижурица, *Правопис српског језика*, Нови Сад: Матица српска, 1993.

Пижурица и др. 2010: Митар Пешикан, Јован Јерковић, Мато Пижурица, *Правопис српског језика, измењено и допуњено издање* (Редакција: Мато Пижурица (главни редактор), Милорад Дешић, Бранислав Остојић, Живојин Станојчић), Нови Сад: Матица српска, 2010.

Редли 2018: Jelena Redli, „Inovacije u jeziku mladih na društvenim mrežama”, *Језици и културе у времену и простору*, VII/2, Нови Сад: Филозофски факултет, 2018, стр. 173–184.

РСЈ: *Речник српскога језика*, Нови Сад: Матица српска, 2011. (измењено и поправљено издање; 1. издање 2007).

Халидеј 1989: M. A. K. Halliday, *Spoken and Written Language*, Oxford: Oxford University Press, 1989.

Duška B. Klikovac

DES VALEURS STYLISTIQUES DE L'ABSENCE DE PONCTUATION

Résumé

Cet article passe en revue les effets voulus de l'absence de ponctuation dans la correspondance par Internet et par SMS, dans le discours direct des textes littéraires et dans la poésie. Il a été confirmé que l'absence de ponctuation imite, avant tout, la façon de parler sans pauses, ce qui peut être une manière de rendre le texte informel, ou encore, dans le cas de discours des personnages littéraires, d'indiquer certains traits des personnages. Dans certains cas, l'absence de ponctuation peut également être traitée d'argotique. En revanche, en poésie, il conviendrait mieux d'aborder les valeurs stylistiques particulières de la présence de tout signe de ponctuation que de parler de l'absence de certains d'entre eux.